

Այս շրջանի հրատարակիչ
Ստորագրութեան պէշն է Ի. Կամ
Աստի Խան Վարի Հարիլ :

Տարեկան գինն է Կանխիկ շրջ 120 •
Դո՛ւրսերէն Բաժանորդ Էդուրէ-
րէ Ժողովոյն ծախսը վճարելու էն :

ՀԱՆԴԻՍ ՈՒԹՕՐԵԱՅ

ՀԱՅՏԵՄԲԵՐ

Բ. ՏԱՐԻ 1861

ԹԻԻ 3

ԵՐՈՒՍԵՂԵՄԵՅ ՎՐԱՅ

ԱԶԳԻՆ ՈՒ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ

Իրաւունքներու նկատմամբ՝ պարտաւորութեանց կատարումն այնպէս մեծ ու կարեւոր է, որ իրաւունքի մը տէր ըլլալուն փառքը, անոր պահպանութիւնն ու տեւականութիւնն ան պարտաւորութիւններուն կատարումէն կախում ունին : Իրաւունք մը ստանալ տուողը բնութիւնը կամ արդիւնքն է, բայց անկա վայելել տուողը պարտաւորութեան կատարումն է : Պարտաւորութիւնը թէպէտ ծանրութիւն է, բայց այնպիսի բնութիւն ունի որ իրաւունքին տիրութիւնը պարտաւորութիւնը կատարողին միայն կ'ապահովցնէ : Ասկէ կը հետեւի թէ ինք զինք կամ ուրիշը պարտաւորութեան մը կատարումէն ետ բռնեն իրաւունքին վայելմունքէն ու անոր ապահովութենէն զրկել է : Աստետութիւնները, եթէ շիտակ են, պարտին ստիպել իրաւունքի մը տէր եղողները որ իրենց իրաւունքին գոյութեանը վրայ կռուելէն աւելի սաստկութեամբ և յարատեւութեամբ իրենց պարտաւորութիւնները կատարելու համար կռուին : Արդարեւ երբեմն իրաւունքի մը գոյութեանը զանխուլ մնացած ըլլալն, ուստի և չճանչցուիլ մարդիկ բուն իրաւունքին համար կռուելու կը ստիպէ : այսպէս, ըստ մեզ, Միաբանութիւնը իրաւամբ ու կրնանք ըսել թէ քաջութեամբ ալ իր իրաւունքին համար կը կռուի : Բայց դարձեալ, ըստ մեզ, նոյնչափ իրաւամբ, նա մանաւանդ գիւցազնաբար կը կռուին ազ-

գային իրաւանց կողմնակիցները՝ զիրենք իրենց պարտաւորութեանը կատարումէն զրկելու կամ ետ բռնելու ջանքին դէմ : Թէ ինչ է ազգին պարտաւորութիւնը որմէ անիկա զրկելու ջանք մը կայ, քիչ մը ետքը պիտի ցուցնենք, հոս դիտողութիւն մը ընենք : Երուսաղեմայ խնդրոյն վրայով ծագած վէճերուն մէջ ուշադրութեան արժանի կէտ մը կայ, զոր չենք կրնար լռութեամբ անցնիլ, թէպէտ կը կասկածիք թէ մեր ընելու դիտողութիւնը երկու կողման ալ ծանր պիտի թուի : Միաբանութեան կողմնակից մասն այնպէս կը մտածէ կամ այնպէս մտածել կ'երեցնէ, որ ազգային իրաւանց կողմնակիցները*, որոնք միանգամայն Սահմանադրութեան կողմնակիցներ են, ազգային կրօնական զգացումէ զուրկ, Հայաստանեայց եկեղեցւոյն աւանդութիւններն ու կանոններն արհամարհող, մանաւանդ թէ բնաշինջ ընել ուզող, Երուսաղեմայ ստացուածներն ու եկամուտներն իրենց ճանկերուն մէջ առնելով՝ անոնք վատնել ուզող թիւրամիտ մաքառողներ են : Ազգային իրաւանց կողմնակիցներն ալ այնպէս կը մտածեն կամ այնպէս մտածել կ'երեցնեն որ Միաբանութեան կողմնակիցներն ազգին յառաջագիմութեն ու բարեկարգութեանը թշնամի, իրենց

* Աս վէճերուն մէջ երկու վիճող կողմերն իմացնելու համար, մենք մէկուն՝ Միաբանութեան կողմնակից, մէկուն՝ Ազգային իրաւանց կողմնակից անունները տալ ընտրեցինք : Խառախու և լռաստորեալ յորժորովներն անարգական և անիմաստ տխրողներ ըլլալուն համար, մեզի սիրելի չեն : Բայց թէ ինչու համար Ազգային իրաւանց կողմնակից կ'ըսենք, պատճառն ուրիշ անգամ կու տանք :

փառասիրութիւնն ու շահասիրութիւնը յազեցնելու համար ազգային իրողութեց վրայ բռնանալու նպատակով, ազգին ճշմարիտ օգուտը փնտռողներուն արդար պահանջմանցը դէմ վասակօրէն պատերազմողներ են : Աս վեճերուն սկիզբէն մինչև հիմա հրատարակուած բազմաթիւ գրութիւններուն խիստ մեծ մասը՝ երկու կողմէն ալ՝ աս մտածութեանց ազդամամբը գրուած են : Առուոյ մը մէջ՝ կռուողներուն իրաւունք ունենալը կամ չունենալը պարզապէս փնտռելու տեղ, յանցանք, եղեւնագործութիւն, չար դիտաւորութիւններ փնտռելը ստորին մտածութեան նշանակէ : Առուողներուն բարոյական բնաւորութիւնըն ահարկու գոյներով նկարելով, և այնպէս անոնք յանցաւոր ցուցնելով ու ամբողջութեամբ չէ որ խռովութիւնները կը պարզին և կռիւները կը վերջանան, այլ, եթէ ասոնք ընելու հնար կամ միջոց մը կայ, կռիւ եղած բանին վրայ անոնց իրաւունք ունենալը կամ չունենալն անոնց համոզցնելու աշխատին է : Մենք նախընթաց յօդուածով ազգին իրաւանցը հետ Միաբանութեան ալ իրաւունք մը, և ան իրաւունքին ինչ բնութիւն ունենալը, և ուստի բղիւքը բացատրեցինք, սա նպատակով որ Միաբանութեան իրաւանցը վրայ տարբեր կամ հակառակ դադափար ունեցողներն անոր վրայ ուշի ուշով խորհին : Հիմա Միաբանութեան պարտաւորութեանը հետ Ազգին ինչ պարտաւորութիւն ունենալը պիտի բացատրենք, դարձեալ նոյն նպատակով որ ազգին պարտաւորութեանը վրայ տարբեր կամ հակառակ դադափար ունեցողներն ալ նոյնանկողմնակալու հասուն խորհրդածութիւնն ընեն :

Ուրբ տեղերուն մէջ մասնակցութիւն ունենալու իրաւունքը՝ ազգին ներկայ վիճակին մէջ անոր ամենէն մեծ արտօնութիւնն է : Երուսաղէմ ազգին համար Էջմիածինէն աւելի կարեւորութիւն ունեցող տեղ մըն է . քանզի Երուսաղէմի մէջ մասնակցութիւն ունենալն է որ ազգը Քրիստոնեայ աշխարհին կը ճանչցնէ : Չկայ բան մը որ Հայուն քրիստոնէական բազմաձիւղ, բայց մի ընտանիքին մէկ անդամ ըլլալն այնպէս յայտնի ցուցնէ, ինչպէս ա-

նիկա Քրիստոնէութեան կեդրոնը համարուելու արժանի տեղւոյ մը մէջ, ինչպէս Երուսաղէմն է, ուրիշ Քրիստոնեայ եկեղեցիներու հետ բազմաւալ տեսնելը : Եթէ տալիս դարէ 'ի վեր մարդկային ընկերութեան մէջէն բարբարոսութիւնը վերցնելու ջանացող ու աս ջանքին մէջ յաջողութեամբ յառաջ գացող Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը սա ջանքին մէջ ալ պիտի յաջողի, որ Քրիստոնեայ ընտանիքին անդամներուն մէջէն ետութիւնն ու հակակրօթիւնը վերցնէ ու սէր և համակրութիւն տնկէ : Եթէ արդէն անցած է ան ժամանակն՝ ուր Հայը զատ և անկախ եկեղեցի մը, զատ դաւանութիւն մը ըլլալը պատկառելով կը յիշէր ու գրեթէ կը ծածկէր, երբեմն դասալիք ալ կ'ըլլար, հերձուած կոչուէին վախնալով : Եթէ, կ'ըսենք, ան ժամանակներն անցան, և Հայերը Եւրոպոյ լուսաւորեալ մասին առջեւ Քրիստոնեայ եկեղեցի մը ճանչցուելու սկսած են, և աւելի ևս պիտի ճանչցուին, պէտք է որ ազգը Երուսաղէմի մէջ համարձակութեամբ ու պարտաւորութեամբ և քրիստոնէական ընտանիքին անդամ ըլլալուն արժանի երևնալու ամենէն աւելի հոն աշխատի : Ազգին Երուսաղէմայ մէջ, իբրեւ քրիստոնեայ ազգ և դաւանութիւն, մասնակցութիւն ունենալու իրաւունքէն անմիջապէս յառաջ եկող պարտաւորութիւնն աս է : Ասիկա ազգային պատուոյ կէտ մըն է : Ուրեմն եթէ Երուսաղէմ ազգին համար ասանկ կարեւորութիւն ունեցող տեղ մի է, ազգն անոր վրայ հսկելու և անիկա պայծառացնելու պարտաւորութիւնն ունի : Երուսաղէմին կարեւորութիւնն աս պարտաւորութիւնը ազգին վրայ կը դնէ : Բայց ան պարտաւորութիւնը կը բղիւք ազգին անբռնաբարելի իրաւունքէն, որ է անոր ստացման կամ տիրութեան իրաւունքը : Աս իրաւունքին զօրութեամբ և վերոյիշեալ պարտաւորութիւնը կատարելու կարող ըլլալու համար՝ պէտք է որ Ազգը Երուսաղէմայ նիւթական վիճակին տեղեկութիւնը, անոր հաշիւն ու համարն ունենայ : Աս անանկ պահանջում մըն է որմէ ազգը չի կրնար ետ կենալ, բայց եթէ իր իրաւունքը կաշկանդելով, կէս կորսնցնելով

ու բոլորովին կորսուելու ալ վտանգին մէջ գնելով : Ազգը Երուսաղեմայ նիւթական վիճակին բնական համարառուն է :

Հոս կը մնայ քննել թէ արդեօք աս պահանջման գործադրութիւնը Միաբանութեան հոգեւոր պաշտօնին և իրաւասութեանը, կամ անոր կղերական և թեմական իրաւունքին կը հակառակի՞ : Ազգին ու Միաբանութեան իրաւունքները տարբեր բնութիւն ու բնաւորութիւն ունեցող բաներ իրենց առարկայ ունին . մէկը՝ մարդկայինը , մարմնաւորն ու աշխարհականը . մէկայլը՝ Աստուածայինը , հոգեւորն ու եկեղեցականը : Ասոնց սահմանը ինքնին այնպէս որոշ է , որ չեն կրնար աւրուիլ կամ իրար աւրել , բայց եթէ երբոր իրենց սահմանն անցնելով իրարու խառնուին : Միաբանութեան իրաւունքը բոլորովին և և պարզապէս կրօնական և աւետարանական իրաւունք է . ազգին իրաւունքը բոլորովին ժամանակաւոր և աշխարհական է : Ինչպէս որ ազգը Սուրբ տեղերուն աշխարհական տէրն ըլլալով Միաբանութեան հոգեւոր արտօնութիւնը չկրնար իրեն սեպհականել , ապա թէ ոչ եկեղեցին ծառայ ըրած կ'ըլլայ . նոյնպէս Միաբանութիւնը հոգեւոր և եկեղեցական ազատ պաշտօնի իրաւունք ունենալուն համար՝ չկրնար ազգին ստացման իրաւունքէն յառաջ եկող հսկողութեան ու մատակարարութեան գործը իրեն սեպհականել , ապա թէ ոչ ազգն իրեն ծառայ ըրած կ'ըլլայ : Եկեղեցին թէ հոգեւոր և թէ աշխարհական իրաւանց և իշխանութեան գերագոյն տէր են թագորդել : Միջին դարերու հնացեալ դադափար է , և ճշմարիտ չէ , քանի որ կայսերը՝ կայսեր , և Աստուծոյն՝ Աստուծոյ տալը քրիստոնէութեան Աստուածային շնորհակին վճիռն է : Եթէ Երուսաղէմ նիւթական տեղ մը ըլլալուն հետ , հոգեւոր կրօնական մաս մը չունի , Միաբանութիւնը՝ իբր կրօնական մարմին՝ հոն ոչ գործ և ոչ իրաւունք կ'ունենայ . իսկ եթէ Երուսաղէմ նիւթականին հետ հոգեւոր և կրօնական մաս մ' ալ ունի , ինչպէս որ իրօք ունի , և անոր վրայ միայն է Միաբանութեան իրաւունքը , Միաբանութեան աս հոգեւոր իրաւունքին և անոր Աստուածային սպասաւորութեանը բը-

նութեանը ոչ թէ հակառակ , այլ խիստ համաձայն է , որ ան տեղերուն նիւթական և աշխարհական մատակարարութիւնն աւսնոց աշխարհական տիրոջը ձեռքն ըլլայ : Մեր ընթերցողները թող բաղդատեն Գործոց Առաքելոց Զ . Գլխոյն՝ համար 1-5 :

Տարակոյս չկայ թէ աս երկու իրողութիւնները , հոգեւորն ու մարմնաւորը , Միաբանութեան ու ազգին զատ զատ վերաբերելով , և ամեն մէկն իրեն վերաբերեալ մասին տէրն ու իրաւասուն ըլլալով , քանի որ երկուքը միեւնոյն բանը յառաջ պիտի տանին , երկուքին մէջ ներդաշնակութիւն մը տիրելու է . և աս ներդաշնակութիւնը կ'ըլլայ , երբոր երկուքն ալ իրարու գործերը հաստատուն և որոշ կանոններու երաշխաւորութեանը տակ կը դնեն : Արդարեւ հոգեւոր պաշտօնը յատկապէս Միաբանութեան ըլլալէն չհետեւիր որ ազգն ան պաշտօնին դէմ կոյր ու խուլ և համր ըլլայ . անանկ որ անոր զեղծութիւնները կամ զանցառութիւնները չտեսնէ , չլսէ ու անոց դէմ չբողոքէ : Մարմնաւոր կամ աշխարհական տնօրէնութիւնն ալ յատկապէս Ազգին ըլլալէն չհետեւիր որ Միաբանութիւնն ու անոր գլուխն անոր գործադրութեանը վրայ անզգայ ու անտարբեր ըլլալու է : Աս փոխադարձ հսկողութիւնն է որ ներդաշնակութիւնը պիտի պահէ . բայց ինչպէս կրնայ ըլլալ աս հսկողութիւնը , երբոր երկու կողման գործողութիւնն ներուն օրինաւորութիւնը կամ ապօրինաւորութիւնը ճանչցնող որոշ կանոններ չըլլան : Իւրաքանչիւրը կրնայ և պարտաւոր է բաւական համարիլ , երբոր դիմացինին գործողութեանցը իրեն փաստակար չըլլալուն բաւական երաշխաւորութիւն կ'ունենայ . եթէ անվստահութիւնն աւելի յառաջ տանելով դիմացինին գործը բոլորովին իր ձեռքն առնելու զէ , բռնաբարութիւն ըրած կ'ըլլայ : Եթէ Միաբանութիւնն ազգին վրայ անվստահութիւն մը կրնայ ունենալ , և չուզեր ու չկրնար անտարբեր և անզգայ ըլլալ յիշեալ ազգային ստացուածոց ու եկամտից ազգին ձեռքին և հսկողութեանը տակ բացարձակ տնօրէնութեան , ինչպէս կրնայ պահան-

ջել որ Ազգը ստացման և տիրութեան իրաւունք ունենալով՝ ան ստացուածներուն ու եկամտից Միաբանութեան կամ անոր գլխոյն ձեռքովը յանձնաթուղի և թերեւս ըստ հաճոյս մատակարարութեան անտարբեր և անզգայ ըլլայ :

Եթէ Միաբանութիւնն ազգին ձեռքին և հսկողութեանը տակ ըլլալու մատակարարութեանը համար միայն հաստատուն երաշխաւորութիւն մը կը պահանջէ, օրինաւոր պայման մը դրած կ'ըլլայ, որուն ազգը հաւանելու կը պարտաւորի : Բայց եթէ Միաբանութիւնը, երաշխաւորութիւն տրուելէ ետքն ալ, ազգին իրաւունքն ազգին տալու տակաւին չհաւանիր, իր պահանջովը օրինաւորութեան սահմանէն դուրս կ'ելլէ. քանզի ո՞վ կրնայ ըսել թէ օրինաւոր է որ ազգը Միաբանութեան բացարձակ վստահութիւն չնորհէ, իսկ Միաբանութիւնը, իրեն երաշխաւորութիւն տրուելէ ետքն ալ, ազգին վրայ բնաւ վստահութիւն չունենայ :

Ազգին՝ Երուսաղէմին նիւթական վիճակը, հաշիւն ու համարը գիտնալ պահանջելուն դէմ բերուած պատճառներն, այսինքն թէ անկէ զեղծումներ յառաջ կու գան, կամ թէ՛ անոր նիւթական վիճակը յայտնել՝ երդման և նզովքի տակ արգիլեալ է, և ուրիշ ասոնց նման պատճառներ, ոչինչ և տկար են, և իրաւանց առջին ուժ և զօրութիւն չունին : Ապագայ կարելի կամ ներընդունական զեղծման համար իրաւունքի տէր մը իր իրաւանց պարտաւորութենէն ու վայելումէն չկրնար զբոկուիլ. զեղծման առջին առնելու համար, ինչպէս ըսինք, օրէնքներ կրնան դրուիլ, և զեղծում եղած ատեն՝ դիմադրութիւն և արգելք կ'ըլլայ : Տուրին ընթացքին առջև թումք քաշել չըլլար. թումք անոր եղերքը կը քաշուի, որ իր սահմանէն դուրս չելլէ :

Ազգն իր փաստերուն, պատճառներուն, իր բոլոր պահանջումներուն մէջ շատ զգուշաւոր ըլլալու է. քանզի խնդիրներն այսուհետեւ լուսաւորեալ աշխարհին առջև պիտի երևան : Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը որ տասը դարէ 'ի վեր մարդկային ընկերութեան մէջէն բարբա-

րոսութիւնը* վերցընելու կ'աշխատի, օր ըստ օրէ այնպիսի յառաջագիմութիւն կ'ընէ, որ արդէն կը գուշակուի թէ ան ջանքերը կատարեալ պիտի պսակուին : Տաճկաստան արդէն եւրոպական ընտանիքին մէջ մտած, և անոր իրաւանցը հաղորդ եղած ըլլալով, եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, ուսումն ու քաղաքականութիւնը հոն այնպէս մուտ գտած են, որ աս երկրին և անոր ամենէն փոքր ընկերութիւններուն անգամ անցքերը եւրոպիոյ դատողութեան տակ ինկած են. և ամեն հասարակութիւն անոր մէջ եւրոպիոյ համակրութիւնը կամ հակակրութիւնը պիտի վստակի ան չափով՝ որ չափով որ իր բռնած սկզբունքներն իրաւանց և ընկերութեան սկզբանցը համաձայն կամ հակառակ են : Աերջին պատերազմէն 'ի վեր Հայոց մէջ չեղաւ գործ մը, չպատահեցաւ դէպք մը որ եւրոպիոյ քանի մը հրապարակական թերթերուն մէջ չխօսուէր : Գերմանիոյ անուանի լրագիր մը Չմիւռնիոյ Միւնխեն խափանուիլը խորհրդածութեան նիւթ ըրաւ : Ասանկ փոքր դէպք մը կը խօսուի Եւրոպիոյ անանկ ազգի մը մէջ՝ որն որ կը կարծուի թէ ազգին վրայ ամենէն քիչ մը տադրութիւն ունի : Ուրեմն մեր փաստերն ու պահանջումներները բանաւոր ըլլան. քանզի դատաւորնիս լուսաւորեալ աշխարհն է :

Հիմա Միաբանութեան պարտաւորութեանը դանք : Իսկնք թէ Միաբանութեան պաշտօնը թեմական և կանոնական կղերի մը պաշտօն է, և անոր Սուրբ տեղերուն և ազգին հետ ունեցած ասեկեղեցական յարաբերութեանը վրայ կը կայանայ անոր Սուրբ տեղերուն վրայ ազատ ու շարունակ իրաւունքը : Դարձեալ ըսինք թէ Երուսաղէմ ազգին համար մեծ կարեւորութիւն ունի, քանզի հոն է որ ազգին անկախ ու ազատ եկեղեցի մը, և քրիստոնէական

* Աս նիւթիս վրայ տես՝ Վիզոյ պատմութիւն քաղաքակրթութեան եւրոպիոյ : Վոռնիկ աս դերազանց գործը թարգմանելով կ'առնէ : Վոռնիկը Հայ օրագրութեան Ռուսաստանի ճիւղին մէջ ամենէն ընտիրներէն մէկն է : Վերոյիշեալ հրատարակութիւնը իրաւ ընթեռնույ արժանի է, և մեր ուսումնասիրաց մտադրութիւնն անոր վրայ կը հրաւիրենք. թէ և լեզուն Սրբապետան աշխարհաբար ըլլալով՝ Տաճկաստանի Հայոց համար այնչափ հրապուրելի է, բայց օգուտը ճշակ չի փնտեր :

ընտանիքին մէկ անդամն ըլլալն ամենէն աւելի զգալի կ'երեւայ : Աս պարագաները բաւական են Միաբանութիւնը համոզելու որ, մինչև որ անանկ տեղւոյ մը և անանկ պաշտօնի մը բարոյական ընդունակութիւնը չունենայ . իր իրաւունքը հաստատուն և ապահով չկրնար ընել : Եթէ կայ բան մը որ Միաբանութիւնն իր իրաւունքէն իրաւամբ կրնայ զրկել, անոր անընդունակութիւնն է : Միաբանութիւնը թող աղէկ գիտցած ըլլայ որ, եթէ ան պաշտօնին մէջ մտաւոր ու բարոյական դաստիարակութեամբ, և անանկ եկեղեցական մարմնէ մը ժամանակին պահանջած լուսաւորութեամբը զարդարուած յաջորդներ պատրաստելու չաշխատի, օր պիտի գայ որ Հայաստանեայց կղերէն իրմէ աւելի արժանաւորագոյն խումբի մը տեղի տալու պիտի ստիպուի : Այսօր անիկա անբասիր ընող պատճառները՝ վաղը թերևս անբասիր պիտի չկրնան ընել . և կրնայ յուսալ որ միշտ միևնոյն պաշտպանները պիտի ունենայ : Բայց մենք ապացոյցներ ունինք վկայելու թէ Միաբանութեան գէթ երևելի անդամներուն փափաքն աս մասին ազգին ունեցած փափաքին կը պատասխանէ :

Մեր բոլոր խորհրդածութիւնները հետեւեալ կէտերուն մէջ կը բովանդակուին :

Վախ՝ Միաբանութիւնը հոգեւոր և եկեղեցական իրաւունք մը ունի : Իրաւունք մ'ալ Ազգն ունի, որ է ստացման կամ տիրութեան աշխարհական իրաւունքը : Եւ որովհետեւ իրաւանց ապահովութիւնը անոր հետ կապուած պարտաւորութեան կատարումէն կախում ունի, կը հետեւի

Երկրորդ թէ, ինչպէս որ Միաբանութիւնն իր իրաւունքն պահելու համար չուզէր տեղի տալ ուրիշի մը իր պաշտօնին պարտաւորութեանցը մէջ միջամուտ ըլլալու . ասանկ ալ ազգը իր ստացման կամ տիրութեան իրաւունքը պահելու համար, պէտք չէ որ տեղի տայ ուրիշի մը որ, որովհետեւ պատճառանքով, իրեն միայն վերաբերեալ դործերուն միջամուտ ըլլայ, որ է Սուրբ տեղերուն աշխարհական մատակարարութիւնը : Բայց

Երրորդ՝ որովհետեւ աս երկու մարմիններուն, Ազգին ու Միաբանութեան մէջ ներդաշ-

նակութիւն մը ըլլալ հարկ է, ներդաշնակութիւն որ երկուքին դործողութիւններուն իրարու վնասակար չըլլալուն վրայ կը կայանայ, իւրաքանչիւրը կարող է իր դիմացինէն իր շահերն ապահովցնելու չափ երաշխաւորութիւն պահանջել, որն որ երկուքին դործողութիւնները հաստատուն և որոշ պայմաններու կապելով կրնայ ըլլալ :

Աս և անցեալ թուով բոլորներով վերջապէս սա ուղեցիկը ցուցնել թէ, ըստ մեզ, որչափ արդար է Միաբանութեան պատրիարքն իր մէջէն ունենալ ուղելը, նոյն չափ արդար է ազգային իրաւանց պաշտպաններուն Երուսաղէմ իբրեւ ազգային ստացուած ազգին ծանօթացընել ուղելը : Ասկէ միանգամայն կը տեսնուի թէ երկու ազգային կողմնակցութեան մէջ արդար խաղաղութեան մը հիմունքը որոնք են :

Մարդկային միտքն օրէնք մը ունի որուն բարբարոսներն անդամ բնական բերմամբ կը հնազանդին, այն է՝ պահանջումներուն օրինաւորութեանը տեղի տալ : Չենք կարծեր թէ Հայերը մինակ աս օրէնքէն բացառութիւն մը ընելու համար ստեղծուած են : Աս այսպէս ըլլալով, ազգային իրաւանց կողմնակիցները կը պարտաւորին տեղի տալ Միաբանութեան պատրիարքն իր մէջէն ունենալու պահանջմանը . ինչպէս որ Միաբանութեան կողմնակիցներն ալ կը պարտաւորին ընդունել ազգային իրաւանց պաշտպաններուն պահանջումը թէ Երուսաղէմ իբրեւ ազգային ստացուած ազգին ծանօթ ըլլալու է : Աս երկու պահանջումներուն օրինաւորութիւնը յայտնի է :

Պահմանադրութիւնն ազգին եկեղեցական աւանդութիւնները պաշտպանելու հետ, միանգամայն աշխարհական իրաւունքները պաշտպանելու նպատակն ունի : Եթէ վարչութիւնը Երուսաղէմի խնդրոյն մէջ ազգին աշխարհական իրաւունքը ձեռք բերելու եռանդով Միաբանութեան հոգեւոր իրաւանցը չկրցաւ պէտք եղած մասը դրութիւնն ընել, իրեն անպատուութիւն չէ՝ երբոր անտես եղած իրաւունքը տեսնելով տիրոջը կը դարձնէ : Միաբանութիւնը և Միաբանութեան կողմնակիցներ

ըր, եթէ իրաւ կրօնական արտօնութեան մը Միաբանութեան հոգեւոր իրաւանցը համար կը ճգնին, ազգին վերաբերութիւնն ունեցող պարզապէս աշխարհական գործողութեան մը հետ դործ չունին : Միաբանութեան իրաւունքը, պատրիարքն իր մէջէն ունենալու արտօնութեամբ, ճանչցուելէ, և ազգին պահանջմանը համար հաստատուն երաշխաւորութիւն տրուելէ ետքը, եթէ տակաւին ազգին աշխարհական պահանջումն իրեն զլացուի, խնդիրը կը փոխուի : Միաբանութիւնը ոչ թէ հոգեւոր և եկեղեցական արտօնութեան մը համար կառուած կ'ըլլայ, այլ ազգին մէկ աշխարհական իրաւունքն իրեն սեպհականելու համար : Ան ատեն չենք կարծեր թէ հաստատուն և պատուաւոր խաղաղութի մը կարելի է : Խաղաղութիւնը մինակ անոնց համար է, որոնք իրաւանց և օրինաւորութեան սկզբունքը կը ճանչնան, որն որ մարդկութեան սկզբունք է :

ՊԵՏԱՄԱՆ

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆ

ՀՊԱՏԱԿ ԱԶԳԵՐՈՒՆ ԱՐՏՕՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐՆ ԻՆՉ
ՀՈՒՄԱՆ ՊՐԱՅ ԿԸ ԿԵՆԱՆ

(Տէս Բ. տարի. Թիւ 1.)

Կորչագոֆ իշխանն աս առաջարկութեան հաճութիւնն տուաւ, ըսելով թէ, թէպէտ ինք աս խնդիրը քաղաքական տեսութեամբ չի նկատեր, բայց հպատատութեամբ կը հաւատայ թէ չկայ բան մը որ Սուլթանին իր տէրութիւնը կառավարելու մէջ այնպէս դիւրութիւն պիտի տայ, ինչպէս իր քրիստոնեայ հպատակներուն երջանկութիւնն ու գոհութիւնն աւելցնելը :

Տաճկի դեսպանն իմացընելով թէ Սուլթանն իր բարերար դիտաւորութիւններուն նշաններն իր քրիստոնեայ հպատակներուն համար արդէն ցուցուցած է և շարունակ կը ցուցնէ. խնդրեց որ չորրորդ կէտին վրայ ըլլալու խօսակցութիւնները մնան, մինչև որ Կոստանդնուպօլսէն Ալի փաշան գայ, որն որ իբրեւ լիազօր դեսպան Դրան կողմէն զըկուելու որոշուած էր :

Ութերորդ նիստին մէջ Գաղիոյ և Անգ-

ղիոյ դեսպանները երրորդ խնդրոյն վերջ տուած չորրորդին անցնիլ չուզեցին, ըսելով թէ իրենց կառավարութիւններն այնպէս ընելու հաճութիւն չունին : Պուլ կոման աշխատեցաւ համոզել որ, մինչև որ երրորդ խնդրոյն վրայ սպասուած հրահանգութիւնները գան, չորրորդին, այսինքն քրիստոնէից վերաբերեալ խնդրոյն վրայ նախապատրաստական խօսակցութիւն մը կրընայ ըլլալ, և խնդիրը յետոյ դիւրաւ լուծելու կ'օգնէ : Բայց Գաղիոյ և Անգղիոյ դեսպանները կը պնդէին թէ երրորդ խնդիրը չմնացած չորրորդին չեն կրնար անցնիլ : Վերջապէս Կորչագոֆ իշխանն ըսաւ թէ աս խնդրոյն վրայ ըլլալու խօսակցութեան ուշացուելուն վրայ չի կրնար իր ցաւը չյայտնել. և թէ իր աս ցաւն այնչափ սաստիկ է որչափ կը տեսնէ որ աս խնդիրը խղճմանքի խնդիր մըն է, և եւրոպական Տէրութեանց պատիւը կը պահանջէ որ անոր մասնաւոր կերպով ուշադրութիւն ըլլայ և հոգ տարուի. ուստի և պէտք է որ քաղաքական նկատումներու համար աս կէտին մէջ զանցառութիւն կամ թուլութիւն ըլլայ : Գաղիոյ լիազօր դեսպանը Կորչագոֆ իշխանին աս գանդատանացը պատասխան տուաւ ըսելով, թէ քրիստոնէից խնդիրը Գաղիոյ կառավարութեան համար այնչափ կարեւոր է որչափ Բուսիոյ կառավարութեան համար. ուստի և Գաղիոյ կառավարութիւնը Սուլթանին քրիստոնեայ հպատակներուն վիճակին վրայ անտարբեր չի կրնար ըլլալ. բայց որովհետև Ալի փաշան պիտի գայ, աւելի լուսաւոր տեղեկութիւններ առնելու համար՝ անոր սպասել հարկ է. ան չեկած աս խնդրոյն վրայ խօսիլ անօգուտ է :

Տաճկաստանի քրիստոնեայ հպատակաց համար Գաղիոյ կառավարութեան անտարբեր չըլլալը կ'ընդունիմ, ըսաւ Կորչագոֆ իշխանը, բայց չեմ հասկընար թէ Դրան արտաքին գործոց պաշտօնէին որ պիտի գայ, ներկայ չըլլալն ի՞նչ արդեւք կրնայ ըլլալ որ չորրորդ խնդրոյն վրայ նախապատրաստական խօսակցութիւն մը չսկսինք, քանի որ, ինչպէս Աւստրիոյ պաշտօնեայն ըսած էր, վերջին որոշում մը պիտի չըլլայ : Ան ատեն Լորա ճոն Րասէլ այսպէս խօսեցաւ.

Բրիտանիոյ Թագուհւոյն կառավարութիւնը որ միշտ կը փախաբիտր Սուլթանին կառավարութիւնն իր բրիտանաց հպատակներուն հետ արդարութեամբ մարդասիրութեամբ վարուի, և իր կոստանդնուպոլիս գտնուող դեսպանին ձեռքովը Դուան կողմէն աս մասին ճշմարտապէս բարեյօժար դիտաւորութիւններու ստոյգ ապացոյցներ ընդունած է, չի կրնար մեղադրուիլ թէ աս նիւթիս մէջ անտարբեր է։ Բայց, որովհետեւ չորրորդ կէտին վրայ յարուցուած խնդիրները՝ Սուլթանին վեհապետութեան իրաւունքը մօտէն կը շօշափեն, և ասոր վրայով ըլլալու խօսակցութիւններն անանկ տէրութեան մը հետ պիտի ըլլան որն որ աս վայրկեանիս մէջ Օսմանեան պետութեան հետ պատերազմի մէջ է, ասանկ խնդրոյ մը խօսակցութիւնը հարկաւ ամենափափուկ կէտեր ունի։ Աս է ան պատճառներուն մէկը՝ որոնց համար Անգղիոյ կառավարութիւնը դէմ կը կենայ որ երրորդ խնդրոյն հետ կապուած դժուարութիւնները կատարեալ չղիւրացած՝ չորրորդ կէտը խօսակցութեան նիւթ չըլլայ։ Վերջապէս ութերորդ և իններորդ նիստերն անցան սա վիճաբանութիւններով թէ երրորդ խնդրոյն համար հրահանգութիւնները չեկած չորրորդ խնդրոյն վրայ նախապատրաստական խօսակցութիւններ ըլլան թէ չըլլան։ և Ռուսիոյ լիազօր դեսպաններուն, որոնք կ'երևի թէ չորրորդ կէտին վրայ արեւմտեան տէրութեանց դիտաւորութիւններն իմանալ անհամբերութեամբ կը սպասէին, յիշեալ կէտին վրայ խօսակցութեան նախաշաւիղ մը սկսելու ջանքերը պարապ ելան։

Ինչպէս յայտնի է, Վիենայի դեսպանաժողովին մէջ երկու բանագնաց եղող կողմերը, Ռուսիա և արեւմտեան տէրութիւնները, երրորդ կէտին վրայ չկրնալով միաբանիլ, առանց խաղաղութեան վերահաստատուելուն օգուտ մը ըլլալու, ժողովքը լուծուեցաւ։

Բայց տէրութիւնները ժողովքը լուծուելէն ետքը՝ ամեն մէկն առանձին շրջաբերականով հանդերձ խորհրդածութեամբ ժողովքին մէջ եղած անդքերուն համառօտ պատմութիւնը կ'ընեն։ Աս շրջաբերական

ներուն մէջ ալ բրիտանիոյ խնդրոյն վերաբերեալ խիստ հետաքրքրական տեսութիւններ կան։

Նախ կոմս Նեսսելրոտ 26 ապրիլ 1855 հրատարակած շրջաբերականին մէջ չորրորդ կէտին համար այսպէս կը խօսի։ «Մարտի 26 ին երրորդ խնդրոյն վրայ ըլլալու խօսակցութիւնները, Բեթրոպուրկէն սպասուած պատասխաններուն մինչև առնուիլը, ետ մնացին։ Աւստրիոյ և Ռուսիոյ լիազօր դեսպանները կ'ուզէին որ ան միջոցին չորրորդ յօդուածին, այսինքն՝ Արևելքի բրիտանաց հասարակութեանց արտօնութիւններուն քննութեանը սկսուի։ Արդէն գիտէք որ Ռուսիոյ ազգային զգացումն աս խնդրոյն անանկ բարձր և անանկ ծանր կարեւորութիւն մը տուած է, որ հանդուցեայ կայսրը իր երեսփոխաններուն պատուէր տուած էր որ անիկա ըլլալու դաշնադրութեան պայմաններուն մէջ առաջին կարգի պայման ընեն։ Տարալոյս չկայ թէ եւրոպիոյ բոլոր տէրութեանց պարտն է որ, Ռուսիոյ հետ մէկտեղ, ընդհանուր բրիտանիութեան աս հասարակաց շահուն մեծութիւնը ճանչնան։ Ինչպէս որ միաբերան խօստուած եղած է որ, եւրոպական դաշնադրութեամբ մը, առանց դաւանութեան խտրութեան, Արևելքի բրիտանաց հասարակութեանց ապագայ վիճակն ապահովուի։ Յաւով կ'ըսենք որ Գաղիոյ և Անգղիոյ լիազօր դեսպանները, իրենց արքունեաց հրամանները առնելէ ետքը, աս խնդրոյն քննութեանն անցնիլ չուզեցին, մինչև որ երրորդ յօդուածին վերջին որոշում չարուի։ Մարտ 29 և ապրիլ 2, ութերորդ և իններորդ նիստերն աս ընդդիմութիւնն ապացուցանելու և արդարացընելու պատճառաբանութիւններով լեցուն են»։

Գաղիոյ արտաքին գործոց պաշտօնէայ Վալէփքի կոմսը, կոմս Նեսսելրոտի շրջաբերականին 1855 մայիս 23 տուած պատասխանին մէջ՝ վերոյիշեալ խօսքերուն այսպէս պատասխան կուտայ։ «Հոս Նեսսելրոտ կոմսին արեւմտեան տէրութեանց լիազօր դեսպաններուն դէմ քրած մէկ գանդատին կ'ուզեմ պատասխանել։ Կոմս Նեսսելրոտ կը գանգատի թէ մենք ժողովքին մէջ կրօնական ազատամտութեան և մար-

դասիրութեան վերաբերեալ խնդրոյ մը (արեւելքի քրիստոնէից խնդրոյն) վրայ առաջուց պատրաստութիւն մը ընել չուզեցինք, ան որ, կ'ըսէ, մեր խօսակցութիւններուն մէջ առաջին տեղին պէտք էր ունենալ Վամ աւելի բացայայտ ըսեմ, կոմս Նեսսելրոտ կը գանգատի որ մենք (Գաղիոյ և Անգղիոյ երեսփոխանները) Բարձրագոյն Դրան քրիստոնէայ հպատակներուն վիճակին՝ պէտք եղած փութով խնամք չըտարինք: Խօսակցութիւն մը առանց կանոնի չկրնար ըլլալ. և առաջուց որոշուած էր որ չորս կէտերն իրենց կարգովը պիտի քննուէին: 'Եւ ինչ որ խօսակցութիւնները երբորդ կէտին գալով կանկ առին, պատճառը մենք չէինք, այլ նոյն Բուսի երեսփոխաններն էին: Երկրորդ մենք անոր համար չորրորդ կէտին անցնել չուզեցինք, քանզի Ալի փաշան Պօլիսէն գալու որոշուած էր: Եւ որովհետեւ Բուսիա աս կրօնական խնդիրը զայրացընելով պատեւրազմին պատճառ եղած էր, բնական էր որ անանկ խնդրոյ մը վրայ Ալի փաշային ներկայութեանը խօսուելու սկսուէր: Բայց աս կէ Բուսիա աս խնդիրն առաջուց որոշուած կերպէն տարբեր կերպով կը ներկայացընէր. Բեդրոպուրկի կառավարութիւնը կը պահանջէր որ աս խնդրոյն վրայ պաշտօնական (գեսպանական) պայմանադրութիւն ըլլայ. և աս կերպը Դրան նուաստութիւն կը բերէր: Թէպէտ խնդիրը պարզապէս կրօնական արտօնութեանց վրայ էր: Անանկ պայմանադրութիւն մը ետքը Դրան վարչութեանը արդեւ կ'ըլլար, և երկրին մէջ ըլլալու ազգութեան բարեկարգութիւններն անկարելի կ'ընէր: Գաղիա և Անգղիա գիտէին որ Օսմանեան կառավարութիւնն ասանկ պահանջման մը դէմ պիտի կենար, քանզի անոր անկախութեանը կը դպչէր: Եւ եթէ չորրորդ կէտին նիւթը քննելու ըլլանք, ինչպէս որ առաջուց միաբան որոշուեցաւ, կը տեսնենք որ Բուսիա ամենեւին իր կողմէն պայման մը պիտի չգնէր, տէրութիւնները միայն բարեկամաբար խրատ պիտի տային Սուլթանին, անիկա ալ իր հպատակներուն նիւթական և բարոյական շահուն համար ինքնայորդոր պիտի ընէր ինչ որ պիտի ընէր: Ուստի Վիեննայի Ժողովը չէր կրնար ան պահանջներն ընել որոնք Մէնշիկով իշխանը Կոստանդնուպօլիս ըրաւ: Տաճկաստանի մէջ եղած վերջին բարեկարգութիւնները, անոնք որ ըլլալու վրայ են, Բարձրագոյն Դրան արեւմտեան տէրութեանց խրատուն անսալու յօժարամտութիւնը, աս ամենը կը ցուցնեն որ Սուլթանին սիրտը վերջին աստիճան վեհանձն զգացումներու բաց է: Մինակ պէտք է որ ան զգացումներուն պղտորութիւն չտրուի, և Տաճկաստանի քրիստոնէայ հըպատակներու ու բոլոր աշխարհի առջին յայտնի ըլլայ որ ան զգացումները Սուլթանին արդիւնքն են: Վերջապէս՝ որպէս զի աս ամեն բաները գործադրուին, հարկ է որ Բուսիա իր մինչև հիմա բանեցուցած միջոցները մէկդի թողու, որովք մերթ օգտակար բարեկարգութիւններու արդեւ կ'ըլլար, և մերթ Դրան հպատակներուն իրենց թագաւորին դէմ դժգոհ ըլլալու առիթ կու տար: Չորրորդ խնդրոյն իմաստն աս է. բայց կոմս Նեսսելրոտին շրջաբերականին նայելով՝ կ'երևի թէ Բեդրոպուրկի մէջ բանն ասանկ հասկըցուած չէ: Կոմս Վալէվսքի ըսել կ'ուզէ թէ, Սուլթանին անկախութեանը բռնաբարութիւն ըրած չըլլալու համար՝ տէրութիւնները որոշած էին որ քրիստոնէից համար իրենց ընելու միջնորդութիւնն անանկ կերպով մը ընեն, որ Օսմանեան կառավարութիւնն ընելիքը յօժար կամօք ըրած ըլլայ, և Բուսիոյ կառավարութիւնն ալ ասոր հաւանութիւն տուած էր. բայց յետոյ տեսնուեցաւ որ Բուսիա կ'ուզէր որ քրիստոնէից վիճակին նկատմամբ տէրութիւնները Դրան հետ ստիպողական կերպով վարուին:

Բեդրոպուրկի պաշտօնական լրագիրը Մայիս 21 թուականով իր մէկ յօդուածին մէջ Վալէվսքիի կոմսին պատասխանին վերջի խօսքերուն սա պատասխանը կու տայ:

(Հարոն-Նախ-Բի-նը յաջորդ Բուսի):

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՏՊԱՐԱՆԻ ՏՆՕՐԷՆ

Ա. ՃԵՎԱՀԻՐՃԵԱՆ